

Zielona Góra, 24 października 2022 r.

dr hab. Ryszard Michalak
Uniwersytet Zielonogórski
Instytut Nauk o Polityce i Administracji
Katedra Stosunków Międzynarodowych
Aleja Wojska Polskiego 69
65-762 Zielona Góra

R e c e n z j a

**pracy doktorskiej autorstwa magister Patrycji Laszuk
pt. *Specyfika polityki wyznaniowej Unii Europejskiej*, Uniwersytet
Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2022, ss. 511
napisanej pod kierunkiem naukowym
księdza profesora doktora habilitowanego Piotra Mazurkiewicza**

Rozprawa doktorska autorstwa magister Patrycji Laszuk podejmuje problem polityki wyznaniowej Unii Europejskiej. Szczególne miejsce w tej analizie wyznaczyła Autorka poszukiwaniu cech charakterystycznych tej polityki, a przez to poszukiwaniu jej ewentualnej unikalności. Praca sytuuje się w dyscyplinie nauki o polityce i administracji, a dominującą perspektywę analityczną określają wyznaczniki politologii religii. Doktorantka sięga również do metod oraz ustaleń innych dyscyplin nauki, co jest uzasadnione z uwagi zarówno na sam temat dysertacji jak i wyuczone, wszechstronne kwalifikacje Autorki: politologiczne, internacjologiczne i administratywistyczne. Uwagę zwraca umiejętne stosowanie metod właściwych naukom prawnym, co ma szczególne znaczenie wobec faktu, iż unijne prawodawstwo jest kluczowym – obok unijnych polityk szczegółowych – przedmiotem badań, a zarazem w ramach tego prawa dochodzi do regulowania spraw religijnych na poziomie ponadpaństwowym i ponadnarodowym. Podkreślić trzeba również, że o bogactwie dyscyplinowym warsztatu magister Laszuk świadczyły także jej wcześniejsze dociekania i ustalenia naukowe opublikowane w uznanych czasopismach („Chrześcijaństwo-Świat-Polityka”, „De Securitate et Defensione”, „Społeczeństwo i Polityka”, „Świat Idei i Polityki”) oraz w formie znaczących części dwóch monografii.

Temat dysertacji został sformułowany prawidłowo, a główny cel badawczy jest wyraźnie wskazany. Autorka wyraziła go formułując pytanie: „Czy Unia Europejska poprzez kształtowanie swojego stosunku do religii prowadzi politykę wyznaniową o charakterze *sui generis*, czy też politykę wyznaniową stanowiącą jedynie odtworzenie wybranego modelu polityki wyznaniowej z poziomu państw członkowskich UE?” (s. 13). Praca ma układ problemowy – starannie i bardzo dobrze przemyślany. Rozprawę tworzą: wstęp, trzy części (przedzielone pięcioma rozdziałami oraz kilkudziesięcioma podrozdziałami), zakończenie, bibliografia, pięć załączników, a także wykaz skrótów. Cezury rozważań zostały określone przez funkcjonowanie tytułowego podmiotu, tj. od początku jego instytucjonalizacji – choć szczególnie od obowiązywania Traktatu Lizbońskiego (2007) – aż po aktywności i decyzje podejmowane do połowy 2021 roku.

W rozprawie zastosowano właściwe metody badawcze, tj.: metodę analizy źródeł, metodę komparatystyczną, metodę decyzyjną, metodę statystyczną, metodę instytucjonalno-prawną, metodę dogmatycznoprawną oraz – jako wiodącą – metodę systemową. Należy podkreślić, że nie są to tylko metody deklarowane, ale faktycznie stosowane w naukowej procedurze weryfikacji lub falsyfikacji hipotez. Eksplanacja uwzględnia przede wszystkim ujęcia jakościowe, takie jak: analiza dyskursu, analiza procesu decyzyjnego oraz analiza systemowa. W perspektywie tej ostatniej polityka wyznaniowa ukazywana jest jako podsystem szerszego systemu politycznego Unii Europejskiej. Podsystem ów jest ściśle powiązany z innymi politykami wewnętrznymi oraz polityką zewnętrzną UE.

Kluczowa, z punktu widzenia wyznaczonych celów, terminologia, również jest prawidłowo zastosowana i wyjaśniona. Już w lekturze wstępu czytelnik uzyskuje objaśnienie różnorodności interpretacyjnych odnoszących się do kategorii „polityki wyznaniowej”. Zestawiając i konfrontując definicje występujące w literaturze przedmiotu, magister Laszuk formułuje własną, precyzyjnie ukierunkowaną na aktywność unijnych instytucji i unijnych decydentów politycznych. Istotą tej oryginalnej propozycji jest wyszczególnienie – jako drugiej, czyli niedecydenckiej, strony polityki wyznaniowej – „wspólnot i instytucji religijnych”, „jednostek korzystających z wolności religijnej”, a także „dziedzictwa religijnego Europy”. Trafnie przyjmuje Doktorantka, że błędem byłoby widzieć w polityce wyznaniowej UE jedynie odrębne decyzje podejmowane w obszarze spraw religijnych. Polityka wyznaniowa manifestuje się bowiem także w postaci „ważnego elementu składowego rozmaitych

polityk szczegółowych, czyli polityk wewnętrznych UE, jak i polityki zewnętrznej UE” (s. 15). Taka perspektywa badawcza tworzy optymalne warunki do analizy zarówno szczegółowej, jak i kontekstowej.

Wysoko ocenić należy dobór źródeł, po które sięgnęła Doktorantka. Wśród nich wyzyskane zostały przede wszystkim akty prawne Unii Europejskiej: prawo pierwotne (traktaty, wyjaśnienia, deklaracje, umowy międzynarodowe UE z państwami trzecimi, orzecznictwo i opinie Trybunału Sprawiedliwości UE, a ponadto opinie Rzecznika Generalnego tegoż Trybunału) oraz prawo wtórne (rozporządzenia Rady, Komisji i Parlamentu Europejskiego; dyrektywy Rady i Parlamentu Europejskiego; decyzje, strategie, plany, wytyczne, konkluzje, raporty, sprawozdania, regulaminy, listy i komunikaty Rady UE, Trybunału Sprawiedliwości UE, Komisji Europejskiej i Parlamentu Europejskiego). Drugą, znaczącą grupę dokumentów stanowiły akty konstytucyjne i inne materiały wytworzone przez państwa członkowskie Unii Europejskiej. Te źródła (oraz wiele innych) zostały zestawione z dokumentami wspólnot religijnych współpracujących z instytucjami Unii Europejskiej. Wśród nich znajdują się: dokumenty papieskie, dokumenty Konferencji Episkopatów (Polski, Niemiec), Komisji Konferencji Biskupów Unii Europejskiej oraz Konferencji Kościołów Europejskich. W toku kwerendy mgr Laszuk odnalazła także i wykorzystała w pracy wiele interesujących źródeł powstałych w think tankach, instytucjach eksperckich, a także w niepartyjnych środowiskach ideowych. Wymienić tu można dla przykładu raporty i inne materiały: Pew Research Center, International Institute for Religious Freedom, European Humanist Federation, European Sunday Alliance, czy też Open Doors. O obfитоści materiałów źródłowych świadczy ich zestawienie w bibliografii, które zajmuje przeszło pięćdziesiąt stron.

Dobór opracowań naukowych i ich wykorzystanie należy ocenić poprawnie. Reprezentatywność tego materiału dla problemu określonego w tytule pracy jest niepodważalna. Wydaje się jednak, że należało uwzględnić jeszcze kilka pozycji, które pozwoliłyby sformułować dodatkowe przemyślenia. Choćby wokół natury polityki wyznaniowej (tu widoczny jest brak odwołań do licznych monografii i artykułów Kazimierza Urbana), wokół problemów polskiej polityki wyznaniowej w jak najbardziej unijnym kontekście (brak odniesień do monografii pt. *Polityka wyznaniowa. Perspektywa III RP* autorstwa Dariusza Góry, Krzysztofa Łabędzia i Piotra Pochyłego oraz do licznych publikacji autorstwa Krzysztofa Kowalczyka), czy też wokół

problematyki muzułmańskiej w Europie (pożądane byłyby odwołania do monografii pt. *Muzułmanie i islam w Niemczech Perspektywa polityczna, prawna i kulturowa* autorstwa Małgorzaty Świder, Sylwii Góry i Beaty Springer). Warto zatem, by Doktorantka rozważyła uwzględnienie tych opracowań (a dodatkowo kilku innych, opublikowanych po złożeniu rozprawy doktorskiej do recenzji) przed przygotowaniem wersji pracy kierowanej do książkowego wydania.

Część pierwsza dysertacji poświęcona jest polityce wyznaniowej państw członkowskich Unii Europejskiej, w podziale na dwa rozdziały. Pierwszy rozdział dedykowany jest modelom relacji między polityką a religią w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Patrycja Laszuk dokonała tej charakterystyki z uwzględnieniem trzech kategorii: 1) państwa wyznaniowe, 2) państwa świeckie (w formule separacji skoordynowanej) oraz 3) państwa świeckie w wersji francuskiej (tj. separacji wrogiej). Wybór ów jest poprzedzony charakterystyką różnych modeli wskazywanych w literaturze przedmiotu, a następnie dogłębnie i przekonująco uzasadniony. Bezpośrednią inspirację dla Autorki stanowiły propozycje Sima Avramovića oraz Silvio Ferrariego. Odniesieniem do oceny modelowej są przede wszystkim konstytucje państw członkowskich. Pozostałe kryteria analizy określiły dodatkowo cztery kwestie: pozakonstytucyjny status prawny podmiotów wyznaniowych, wolność religijna jednostki, źródła finansowe związków religijnych oraz edukacja religijna w szkolnictwie publicznym.

Pewną wątpliwość można sformułować w odniesieniu do zbioru pierwszego, tj. państw wyznaniowych. O ile perspektywa *stricte* prawna określona przez konstytucje państw nie przynosi kontrowersji, o tyle wniknięcie w praktykę polityki stosowanej, może już jednak uzasadniać podział (lub dyskusję nad podziałem) w ramach tego zbioru na państwa wyznaniowe: *de iure* i *de facto*. W takim przypadku sprawę komplikuje faktyczny stan rzeczy w niektórych państwach świeckich. Chodzi o sytuację, gdy charakter świecki jest nominalny – gwarantowany na ogół przez konstytucję – a jednocześnie praktyka polityczna władzy wykonawczej lub efekty aktywności władzy ustawodawczej, przynoszą widoczne postawy zaangażowania i rozwiązania faworyzujące oraz w pełni koncesyjne wobec jednych podmiotów religijnych oraz rozwiązania reglamentacyjne i likwidacyjne wobec innych. Stąd właśnie biorą się zróżnicowane oceny dokonywane przez badaczy choćby w odniesieniu do polskiej polityki wyznaniowej oraz modelu państwa w relacji do religii. Trzeba jednakże

przyznać, że choć Autorka nie zdecydowała się na procedowanie z zastosowaniem rozróżnienia modelowego *de iure* i *de facto*, to dostrzega tego rodzaju sytuacje. Jest to widoczne na przykład w tych fragmentach pracy, które zawierają rozważania wokół polityki wyznaniowej Republiki Greckiej, w którym to państwie materializują się oba warianty, zarówno *de iure* jak i *de facto*. To zarazem przykład umiejętnego zestawiania przez Patrycję Laszuk całkowicie różnych w swoim charakterze rodzajów źródeł (konstytucja, raport Pew Research Center, czy też wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Larissis i inni przeciwko Grecji*).

W refleksji dotyczącej Rzeczypospolitej Polskiej (oraz Republiki Słowenii), Doktorantka zauważa, że „równouprawnienia wspólnot religijnych nie należy mylić ze ścisłą równością, gdyż w określonych sytuacjach dopuszcza się możliwość zróżnicowania statusu prawnego tych wspólnot, co może być implikowane np. wielkością danego kościoła lub zajmowaną przez niego pozycją w określonym społeczeństwie” (s. 67). Jak jednak nazwać sytuację, gdy jeden kościół jest niemal bezgranicznie hołubiony przez większość poselską (co ma wyraz np. w uchwałach ustanowienia roku 2017 *Rokiem 300-lecia Koronacji Obrazu Matki Bożej Częstochowskiej* oraz *Rokiem Adama Chmielowskiego i błogosławionego Honorata Koźmińskiego*, vide: Krzysztof Łabędź, *Argumenty wysuwane w sejmowych dyskusjach na tematy związane z religią i kościołem (w Sejmie VIII kadencji)*, [w:] *Polityczne uwarunkowania religii. Religijne uwarunkowania polityki*, red. Stefan Dudra i in., Zielona Góra 2017, s. 85–98), a innej grupie kościołów to samo gremium odmawia uchwały okolicznościowej, gdyż grupa ta (protestanci) – jak uzasadniano – „powstała w opozycji do Kościoła Rzymskokatolickiego”? (vide: głośna „sprawa Anny Siarkowskiej” z 2017 r. w odniesieniu do 500-lecia Reformacji). W świecie protestanckim, ale nie tylko, komentowano to zdarzenie w kategoriach: bezgranicznego faworyzowania przez polski Sejm rzymskiego katolicyzmu i zaangażowanej jego obrony przez posłów oraz dyskryminowania wspólnot protestanckich i upokarzania ich przez parlamentarzystów (tu warto przeczytać uwagi Olgierda Kieca zawarte we wstępie do monografii pt. *Parafie ewangelickie w Wielkopolsce w XIX-XXI wieku*, Poznań 2021, s. 7-13). Z pewnością zdarzenie to wykraczało poza intelektualny spór o naturę „równouprawnienia” i „równości” oraz dawało uzasadniony asumpt do rozpatrywania go w modelach polityk wyznaniowych: koncesji i reglamentacji.

Należy jednak wyraźnie podkreślić, że nie chodzi tu o stawianie Autorce metodologicznego zarzutu unikania analizy polityki wyznaniowej państw UE w oparciu o subiektywne kryterium postrzegania destrukcyjnego charakteru religii przez dane państwo lub jego przedstawicieli. Ta kwestia jest jak najbardziej obecna, tyle że w innych częściach tego rozdziału, w oparciu o inne egzemplifikacje, tj. w rozważaniach na temat tzw. klauzul limitacyjnych w konstytucjach Bułgarii i Hiszpanii, a przede wszystkim w analizie francuskiej polityki wyznaniowej. *A propos* tej ostatniej, to mgr Laszuk w pełni dowodzi tezy o tym, że celem tej polityki – wbrew deklaracjom jej decydentów – „nie jest pokojowe współistnienie różnych wyznań, lecz całkowite wyeliminowanie religii chrześcijańskiej, uznawanej przez zwolenników ideologii sekularnej za zło społeczne” (s. 102). Nie od rzeczy będzie też wspomnieć, że Doktorantka bezbłędnie zlokalizowała paradoks francuskiej polityki wyznaniowej. Otóż skutki polityki likwidacyjnej względem chrześcijaństwa nie są wcale proporcjonalne do triumfu ideologii sekularnej, jak przewidywali autorzy i wykonawcy tego projektu. Największym beneficjentem rygorystycznej dechrystianizacji są muzułmanie, a ściślej organizacje islamskie, czego wyrazem jest – jak przekonuje Autorka dysertacji – „zaskakujące tempo powstawania nowych meczetów” (s. 102).

Część pierwszą pracy tworzy także rozdział drugi, w którym przeprowadzona została analiza ilościowo-jakościowa w odniesieniu do stanowiska Unii Europejskiej wobec religii. Wśród najistotniejszych ustaleń Autorki wyszczególnić można wskazane przez nią dowody na to, iż politykę wyznaniową UE trzeba traktować jako jedną z polityk prowadzonych na poziomie ponadnarodowym, która pomimo braku umocowania w prawie traktatowym, *de facto* występuje z różną intensywnością już od wielu lat. W rozdziale wskazano także elementy różniące model unijny od modeli państwowych. Są nimi m.in. kwestie finansowe oraz kwestie związane z nauczaniem religii w szkołach publicznych. W tych rozważaniach widzi Doktorantka dopiero wstęp do poszukiwania dowodów na unijną politykę wyznaniową *sui generis*.

Część druga, tożsama z rozdziałem trzecim, odnosi się do konstytutywnych elementów polityki wyznaniowej Unii Europejskiej. Mgr Laszuk w kompetentny i przekonujący sposób ukazuje ścieżki wiodące do zapewnienia ochrony religijnej w wymiarze indywidualnym oraz wymiarze instytucjonalnym. W tym drugim przypadku gwarancje traktatowe zostały przyjęte w 2007 roku, a zasięgiem podmiotowym objęły status prawny kościołów, związków wyznaniowych, organizacji światopoglądowych i

niewyznaniowych, które to uprzednio taką pozycję uzyskiwały na poziomie krajowym. Doktorantka ustaliła jednakże, iż spośród tych podmiotów, to nie przedstawiciele wspólnot religijnych, lecz organizacje filozoficznych i światopoglądowych, są partnerami decydentów unijnych w spotkaniach organizowanych na najwyższym szczeblu.

Ukazana w tej części/rozdziale unijna polityka wyznaniowa manifestuje się także w odniesieniu do kwestii chrześcijańskiego dziedzictwa Europy. Autorka wskazała argumenty, które doprowadziły ją do konkluzji o programowym usuwaniu chrześcijaństwa jako aksjologii rzekomo wrogiej procesowi integracji europejskiej. Patrycja Laszuk trafnie wskazała państwa członkowskie UE o szczególnie antychrześcijańskim nastawieniu (prym w tym gronie wiodły Francja i Belgia), a także konkretne sytuacje, w których aktywizowały się one z takim obliczem politycznym (szczyt w Nicei w 2000 r., prace Konwentu UE w 2003 r., szczyt w Lizbonie w 2007 r.). Ważnym elementem tej części pracy było również wskazanie postaw i aktywności konkretnych polityków (Lionel Jospin, Valéry Giscard d'Estaing, Jacques Chirac, Roman Herzog, Ingo Friedrich, Elizabeth Montfort, Guy Verhofstadt), a także papieży (Jan Paweł II i Benedykt XVI).

Na rozważania zawarte w części trzeciej – zatytułowanej: *Polityka wyznaniowa Unii Europejskiej kształtowana w sposób pośredni* – składają się treści rozdziałów czwartego i piątego. Pierwszy z nich (czyli czwarty) dotyczy polityki wyznaniowej w ramach poszczególnych kompetencji Unii Europejskiej, a drugi (czyli piąty) dedykowany jest kwestii ochrony i promocji wolności religijnej w polityce zewnętrznej Unii Europejskiej. Oba są kontynuacją prowadzonej na bardzo wysokim poziomie analizy. Oba przynoszą też wiele nowych informacji i ustaleń naukowych poczynionych przez Autorkę.

Wnikliwe studia nad źródłami przyniosły m.in. obserwację, że choć UE nie ma formalnie przyznanych kompetencji w zakresie regulowania spraw religijnych, „to stara się przetwarzać je w taki sposób, aby podpadały one pod zagadnienia, które są regulowane przez instytucje unijne w ramach kompetencji powierzonych im przez państwa członkowskie” (s. 314). Narzędziami do takiego procedowania mają być np. artykuły 3, 4 i 6 *Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej*. Inne interesujące uwagi zostały sformułowane m.in. wokół tzw. klauzul wyłączeniowych, kwestii RODO, a także wokół roli Trybunału Sprawiedliwości UE w kreowaniu polityki wyznaniowej

UE. W ocenie mgr Laszuk trybunał ów w praktyce odpowiada za faktyczne ograniczanie wolności religijnej, na przykład przez orzeczenia reglamentacyjne w odniesieniu do kwestii uzewnętrzniania przekonań religijnych (analizowane były liczne sprawy – głównie z Belgii i Francji – dotyczące noszenia muzułmańskiego nakrycia głowy w miejscu pracy), czy też w odniesieniu do kwestii autonomii wspólnot religijnych (analizowane przypadki ukazywały podważanie tego prawa wobec niemieckiej diakonii ewangelickiej i niemieckiego Caritasu).

Niezwykle interesującym wątkiem zawartym w rozdziale czwartym jest spór o znaczenie niedzieli w Europie. Patrycja Laszuk uchwyciła wokół tej sprawy bodaj najbardziej skomplikowane zjawiska na gruncie polityki wyznaniowej UE. Otóż spór ów nie przebiega wyłącznie w znanych schematach konfliktowych: podmiot religijny vs. podmiot świecki lub podmiot religijny vs. podmiot religijny (reprezentujący inną religię). Otóż w konflikcie tym podmiot zgłaszający postulaty ma ambicje występować jako podmiot reprezentujący całą religię chrześcijańską (dodatkowo jest wspierany przez podmioty niereligijne), lecz spotyka się ze sprzeciwem innego podmiotu sytuowanego na gruncie chrześcijaństwa (adwentyzm). To wyraźnie osłabia jego pozycje postulatywne i negocjacyjne wobec unijnego decydenta, dla którego argumentów kasacyjnych wobec chronionego statusu niedzieli dostarczają jeszcze wyznawcy judaizmu (jak adwentyści świętujący w sobotę) i muzułmanie (świętujący w piątek). W efekcie rozgrywania przez decydenta polityki wyznaniowej zróżnicowanych postaw i stanowisk w wielopodmiotowej kombinacji, nie czyni on niedzieli dniem wolnym od pracy w Unii Europejskiej.

O ile w odniesieniu do spraw wewnątrzunijnych Doktorantka dostrzegała trafnie wiele rozwiązań nieprzyjaznych wobec religii, a szczególnie wobec chrześcijaństwa, o tyle w przekazie formułowanym przez decydentów unijnych poza UE (głównie w odniesieniu do państw na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej), zauważa – w piątym, ostatnim rozdziale – wiele zapowiedzi na rzecz ochrony i promocji wolności religijnej wpisanej w politykę ochrony praw człowieka. Patrycja Laszuk nie ma jednocześnie najmniejszego problemu w ustaleniu faktu, iż wolność religijna, to jednak jedynie kategoria marginalna dla kluczowych decydentów UE. Jako, że dotyczy mniejszości religijnych, ma – w perspektywie obecnego *Planu działania (2020-2024)* – za zadanie legitymizować spotęgowane zabiegi o prawa ogółu mniejszości, a przede wszystkim mniejszości seksualnych. Z kolei w świetle *Wytocznych w sprawie*

propagowania i ochrony wolności religii lub przekonań, co znów zauważa Doktorantka, kategoria „wolności religii” jest wprost zakwestionowana, gdyż jak głosi dokument „jest często wykorzystywana w państwach trzecich do uzasadniania dyskryminacji wobec osób m.in. o odmiennej orientacji seksualnej” (s. 335). Skromne komponenty polityki wyznaniowej, występujące w dokumentach UE skierowanych do świata niezachodniego, funkcjonują zatem obok polityki obrony i promocji ideologii gender. Trzeba przyznać, że dopiero na niższym poziomie decydenckim Doktorantka zlokalizowała jednak również i inne aktywności reprezentantów Unii Europejskiej. Dla przykładu w jednej z odsłon polityki anty-covidowej prowadzonej poza Europą niektórzy europosłowie widzieli nie tylko jej epidemiologiczne uzasadnienia, lecz właśnie pretekst i narzędzie do polityki wrogiej wobec podmiotów i środowisk religijnych. Ta kwestia jest naturalnie spekulatywna.

Przechodząc do końcowej oceny dysertacji pragnę podkreślić, że magister Patrycja Laszuk stworzyła nowatorskie i wartościowe pod wieloma względami opracowanie. Dobór i selekcja problemów zostały przeprowadzone właściwie i w rezultacie powstał spójny oraz logiczny wywód. Pytania badawcze zawarte we wstępie znajdują odpowiedzi w treści i zakończeniu pracy. Przede wszystkim Autorka rozprawy doktorskiej udowodniła przekonująco, że choć Unia Europejska czerpie wydatnie inspiracje z modeli relacji pomiędzy państwami i związkami wyznaniowymi, to jednak polityka ta zyskuje postać *sui generis*. Specyfikę tę określa złożoność i niejednorodność, a nawet płynność, gdyż kreowana jest w odniesieniu do okoliczności występujących w danym momencie na poziomie unijnym.

Na inne podkreślenie i uznanie zasługuje to jak mgr Patrycja Laszuk umiejętnie prowadzi polemikę z uznanymi badaczami polityki wyznaniowej. Cenne są szczególnie przemyślenia polemiczne wobec ustaleń takich autorów jak: Lasia Bloss, Silvio Ferrari czy Alessandro Ferrari. Trzeba zauważyć także dobry język pracy, w pełni naukową narrację i wykładnię niełatwej materii. Komunikatywność przekazu wzmacniają w pełni zrozumiałe wyjaśnienia przywoływanych pojęć, a także bardzo dobrze opracowany aparat krytyczny. Wartość narracji podnoszą ponadto przejrzyste i merytorycznie uzasadnione tabele oraz wykresy. Uzupełnieniem są tabele w aneksie.

Innym walorem rozprawy jest bogata faktografia uzasadniająca formułowane tezy. Podkreślić trzeba, iż mgr Laszuk nie pominęła w analizie żadnego państwa Unii Europejskiej. Dysertacja zawiera również interesujące odkrycia naukowe Doktorantki.

Poza tymi, które zostały już wskazane w recenzji, warto dodać na przykład uchwycenie zależności pomiędzy płaceniem podatku kościelnego a poparciem dla idei rozdziału kościoła od państwa. Taka sytuacja dotyczy tendencji rosnącej wśród płatników tego podatku w Danii i Finlandii. Odkrywcze elementy zawierają także refleksje Patrycji Laszuk na temat cech państwa świeckiego, włącznie z konkluzją o niemożności uchwycenia oraz skonstruowania jednego uniwersalnego modelu europejskiego państwa świeckiego. Szczególnie wobec ustalonej przez Autorkę znacznej różnicy między państwami w odniesieniu do gwarancji uzewnętrzniania przekonań religijnych, wobec istnienia różnych standardów finansowania religii czy też wobec zróżnicowanego statusu nauczania religii w szkolnictwie publicznym. Drobne uwagi sformułowane w recenzji naturalnie nie są tożsame z zarzutami podważającymi treść i wartość merytoryczną wywodów zawartych w pracy doktorskiej.

Podsumowując recenzję stwierdzam, że dysertacja posiada liczne walory naukowe, a przede wszystkim stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Dowodzi również ogólnej wiedzy teoretycznej Doktorantki w dyscyplinie nauki o polityce i administracji oraz jej umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Spełnione są zatem merytoryczne i formalne wymogi stawiane ustawowo rozprawie doktorskiej, zapisane w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. *o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. z 2017 r., poz. 1789 z późn. zm.). Na tej podstawie **oceniam pracę pozytywnie oraz wnioskuję o dopuszczenie magister Patrycji Laszuk do dalszego etapu przewodu doktorskiego i publicznej obrony pracy doktorskiej.**

Ryszard Michalek